

УДК 2-175:115:177.9

В.О. Гура,

аспірант кафедри культурології

Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова

БОГОСЛОВСЬКО-ФІЛОСОФСЬКІ КОНЦЕПЦІЇ «ЧАСУ» ТА «СПРАВЕДЛИВОСТІ» ЯК АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ СУЧАСНОЇ ЕСХАТОЛОГІЇ

Есхатологія є однією з мало досліджуваних галузей у вітчизняному християнському богослов'ї. Причин цьому декілька: проблема у верифікації даних та занадто велика кількість теорій, що взаємно виключають одна одну, декларуючи при цьому власні претензії на істинність щодо прогнозів майбутнього.

Серед великої кількості тем, які підіймаються в доктрині «про останні часи», можна виокремити кілька фундаментальних питань, які є основою для всіх подальших суджень. У різні часи цей перелік фундаментальних питань змінювався відповідно до характеру соціального запиту суспільства. Так, сьогодні в сучасних есхатологічних дослідженнях на перший план за своєю актуальністю та суперечливістю виходять дві основні концепції: «час» та «справедливість».

Переконані, що від чіткості формулювань сутнісних значень названих концепцій та глибини їх осмислень залежить характер тлумачень віросповідних формул, уявлення про очікуване майбутнє та практична суспільна активність релігійних громад у повсякденному житті.

Відзначимо, що дослідженням есхатології займаються сьогодні відносно мала кількість вітчизняних авторів. Відзначимо серед них таких як В.Докаш та В.Малик, а також богослов з Білорусі – І.Азанов.

Серед зарубіжних авторів можна відзначити класиків Р.Бульмана, К.Барта, Ю.Мольмана, та систематизаторів: М.Соусі, У.Грудема, М.Еріксона, П.Енса, С.Хортон та ін.

Головною метою цієї статті є розкриття сучасних богословсько-філософських тенденцій тлумачення концепцій «часу» і «справедливості» як фундаментальних проблем сучасної есхатології.

Із цією метою поставимо перед собою такі завдання: 1. здійснити аналіз розвитку та тенденцій змін у розумінні концепції «часу» в християнському богослов'ї; 2. вивчити взаємозв'язок між концепцією «справедливість» та вченням про вічне покарання в Пеклі у контексті сучасних есхатологічних досліджень.

Зауважимо, що у цьому дослідженні ми свідомо утримуємося від дослідження юдейського коріння християнської есхатології з причини обмеження в обсязі статті.

Протягом історії тлумачення концепції часу змінювались залежно від домінуючої позиції панівної ідеології в суспільстві. Відомо, що в індуїзмі та буддизмі сприйняття часу циклічне (за текстом Бхагават-Гіти). Давні аграрні цивілізації Єгипту та Вавилону теж конструювали власну модель реальності виходячи з розуміння циклічності життя та смерті, сезонності в природі тощо. Грецькі стоїки вчили про світові цикли, які сліднують один за одним [1, 764].

Із поширенням впливу християнства на територію Римської імперії в IV ст. було пов'язано заміщення циклічної часової парадигми на лінійну (чи «леніарну»).

Такі фрагменти Біблії, як: «Він (Бог) визначив день, коли хоче судити по правді весь світ» (Дії 17:31) та «І як людям призначено вмерти один раз, потім же суд» (Євр. 9:27) надавали існуючому світові декларований статус Божого творіння, а людство побачило в них власну долю і відповідальність перед Творцем.

Поширення розуміння лінійності та цілеспрямованості людської історії, яка кінцевим пунктом призначення має Божий Суд, значною мірою сприяло віддзеркалення вчення Христа та Апостолів в есхатологічній доктрині Дідахе (II ст.), працях Орігена (185–254 pp.), Іринія (130–202 pp.), Тертулліана (160–220 pp.), Євсевія Кесарійського (263–340 pp.) та найбільшою мірою – Аврелія Августина (354–430 pp.).

Як зазначає о. Кирило (Говорун) для Євсевія Кесарійського «есхатон» здійснився буквально за часів імператора Костянтина Великого: «Євсевій вважав, що навернення імперії було актом божественного провидіння... Внаслідок цього навернення історія світу завершилась... тепер вже настало обіцяне Христом царство» [2:52].

Богословське обґрунтування настання Міленіуму здійснив єпископ Аврелій Августин. Який, як син свого часу, зосередив власні зусилля на пошуку практичних відповідей зі сфери особистої та загальної есхатології. У книзі «Сповідь» єпископ Гіппону розвиває богословське тлумачення «часу» формулюючи його основну характеристику – «мінливість» чи «динаміку змін». Також відомо, що саме блаженний Августин заклав ідею вчення про існування чистилища посилаючись на текст 1Кор.3:15 («коли ж діло згорить, той матиме шкоду, та сам він спасеться, але так, як через огонь»).

Найбільш відома праця Аврелія Августина про «Град Божий», написана як відповідь на есхатологічні переживання під впливом занепаду Риму, переконала більшість християн, що з перемогою Христа на Хресті, диявол вже є переможений та скутий і вже духовно наступило Тисячолітнє царство Боже (вчення відоме як «аміленіаризм»).

Ця точка зору на тлумачення 20 розділу книги Об'явлення стала офіційним віровченням для всіх «історичних церков» (римокатолицької, православної та рухів раннього протестантизму). Відповідно і тлумачення пророчих книг Біблії відбувалось з використанням алегоричного герменевтичного методу, що призвело до розповсюдження такого підходу як хілегоризм (авторський термін В.Стерха, що фактично означає алегоричне сприйняття Тисячолітнього царства; цей термін є антонімом до «хіліазму») [8].

Протягом всієї історії Християнства, до початку Реформації 1517 р., з'являлись різні «неканонічні» вчителі, які намагались створити власну концепцію «християнської філософії часу». Найбільш відомим з них був Йоахим Флорський (з його переконанням про трьохчасний поділ людської історії на вік Отця, вік Сина та

вік Духа Святого). Завдячуючи сміливим ідеям Й.Флорського, деякі дослідники вважають його одним з батьків постміленіаризму.

Усі автори-есхатологи намагались провести єдину лінію між пророчими текстами та тим часом коли вони жили... Не останню роль у розпаленні есхатологічних очікувань відігравали суспільно-політичні, релігійні та економічні кризи на тлі різних природних катаклізмів, голоду та хвороб («бубонна чума»).... Усе це неодмінно переконувало Християнський світ у наближенні дня приходу Господнього.

Європейська Реформація XVII ст. не лише створила умови для розвитку національних мов, держав і освіти. Вона принесла із собою «небезпечну ідею» (за А.Мак-Гратом) – можливість вільного, багаторівневого тлумачення змісту Біблії, тим самим заклавши ідею та право на поділ безліч майбутніх протестантських церков. О.Хомяков (1804–1860 рр.), автор твору «Церква одна», влучно порівнював єдність протестантських громад із горою піску, де велика кількість піщинок не створює органічної єдності («у великій купі піску кожна з піщинок є окремою»).

Згадана «небезпечна ідея Християнства» та друкарський верстат Гуттенберга, призвели до народження нових екзотичних тлумачень есхатології загалом, та книги Об'явлення зокрема. Нагадаємо, що тлумачити Апокаліпсис не наважувався навіть «Женевський папа» Ж.Кальвін (1509–1564 рр.), а М.Лютер (1483–1548 рр.) підкреслено «не розумів її пророцтв».

«Апокаліптичне вільнодумство» призвело до численних трагедій. Адже був час коли Об'явлення тлумачили всі бажаючі: від чеських ангелів-месників (таборитів) та анабаптистів-хіліастів з Мюнстерської комуні до сера Ісаака Ньютона (1642–1727 рр.) і старообрядців-аввакумівців РПЦ.

Безупинно здійснювались спроби віднайти відповідники між образами Апокаліпсису та сучасними для коментаторів подіями. Як наслідок, вільне тлумачення останньої книги Біблії призвело до загострення есхатологічних очікувань, яка не рідко переростала в «есхатоманію» (за М.Еріксоном).

Міграція старообрядців до глибин Сибіру, менонітів – на південь України та пієтистів – на Американський континент, трагедія в Мюнстері, життя в постійній есхатологічній напрузі та відмова від громадсько-соціальної активності євангельських церков сьогодні – ось далеко не повний перелік історичних наслідків есхатоманії. На тлі сказаного виникає провокативне риторичне запитання: як розвивалась би історія Християнства за умови проголошення Об'явлення Івана Богослова Новозаповітним апокрифом?

І якщо наприкінці XIX ст. здавалося, що до Християнізації всього світу залишилось зовсім небагато зусиль... то, як зауважує Ю.Мольтман, XX ст. призвело до втрати людством атомної невинності в Хіросімі та екологічної невинності в Чорнобилі, а Тисячолітнє царство так і не прийшло [5:3–4].

Есхатологічна напруга «нереалізованої парусії» підштовхнула Ю.Мольмана так сформулювати цю проблему: «найбільш трудна проблема хіліастичної есхатології – це проблема часу» [5].

Жахи XX ст. та «затримка парусії» змусили авторитетних богословів переосмислити концепцію часу з метою віднайдення більш точних відповідників та понять. На думку автора статті, саме концепції взаємовідносин часу та вічності, як щось стале та спрямоване лінійно створює ілюзію можливості один раз та назавжди вірно витлумачити текст книги Об'явлення чи інших пророчих книг.

Звичайно, що не можна нехтувати базовими правилами герменевтики та не помічати історико-культурний контекст написання тієї чи іншої книги Біблії. Але в тлумаченні пророчих текстів перед дослідниками постає потреба розглянути можливість багаторівневого тлумачення Біблійного тексту, коли один і той самий уривок може мати кілька історичних відповідників. Такий підхід узгоджується з ідеєю «Sensus plenior», у викладі Г.Верклера. Наприклад, образ царя Вавилонського в 14 розділі книги пророка Ісаї є чудовою ілюстрацією. По-перше, в зазначеному розділі описаний дійсний вирок реальному царю Вавилонської Імперії. По-друге, в діях зазначеного царя легко можна вгадати опис майбутнього спустошення від царювання Антихриста, як політичного лідера. Третє,

в образі Денниці (лат. Lucifer), сина досвітньої зірничі (Іс 14:14), богослови прочитують опис гріхопадіння диявола та вигнання його з небес (порівняй Єзек. 28 розділ). Четверте, представники радянського переслідуваного християнства вбачають в описі Денниці злодіяння Володимира Леніна, тіло якого досі не поховане з царями в землі (Іс. 14:18–20).

Багаторівневий підхід до тлумачення Біблії з пошуком «Вищого смислу»/ «Sensus plenior» є дещо небезпечним. Він відкриває нові можливості, але позбавляє нормативності, тим самим відкриваючи двері для довільних фантазій та зловживань, що неодмінно призводить до народження нових релігійних рухів та сект. Тому, герменевтичні експерименти мають проводитися з орієнтиром на загальну християнську Традицію, яка характеризується тяглістю (за Ярославом Пеліканом).

«Затримка парусії» призвела до богословського корегування християнського розуміння концепції часу в ХХ ст. Зокрема, проблемою переносу есхатології в площину вічності займається автор концепції «Теології надії» Ю.Мольтман. Він, посилаючись на А.Швайцера, стверджує, що безперервний та спокійний рух колеса історії руйнує концепцію «послідовної есхатології». «Після катастрофи християнської історії Першій світовій війні, виникло зовсім нове розуміння есхатології в так званому богослов'ї кризи Карла Барта та Рудольфа Бультмана, а також незалежно від них у Пауля Альтхауза... Не історія знищує есхатологію, а есхатологія – історію» [5:13].

Карл Барт підкреслював дотик вічності до повсякдення: «момент вічності незрівнянним чином предстоїть перед всіма моментами, оскільки він є трансцендентний сенс кожного моменту... Царство Боже вже занадто близьке Нас оточує звисаюча над нами стіна вічності (що просвічується в кожному камені, кожній квітці, в кожному людському обличчі!), межа часу (memento mori!), присутність Христа як зламу часу!»). Найбільш яскраво, ідею взаємного дотику будь-якого історичного моменту до Вічності К.Барт передає наступними словами: «Кожен час має безпосереднє відношення до суду та безпосереднє відношення до виконання. У цьому сенсі ко-

жен час – останній. Будь-який час знаходиться в сутінках Римл.13:12 «Ніч проминула, а день наблизився...» [5:18].

Ю.Мольтман зміщує розуміння «есхатону» як того, що відноситься до останніх часів, до «есхатону» як поняття, що означає вічність. Таким чином, відбувається актуалізація есхатології як особистого, суб'єктивно-психологічного переживання присутності Вічності в житті кожного християнина без підкресленої есхатоманії, викликані апокаліптичними очікуваннями кінця історії.

Запропонована богословами ХХ ст. концепція часу у світлі есхатології як дотик до Вічності, який відбувається в будь-який момент історії як результат суверенної дії Бога у відповідь на поклик душі про спасіння – входить у конфлікт із загальноприйнятими есхатологічними концепціями консервативного богослов'я. Адже історично так склалося, що тлумачення тексту Біблії у світлі диспенсціоналізму чи ковенантої теорії сприймається на церковно-побутовому рівні як непомільний підхід та єдино вірна модель.

Очевидно, що розвиток богословського діалогу з метою пошуку відповіді на проблему часу в християнській есхатології неодмінно приведе до зміни загальної концепції часу у вченні про останні дні.

Друге актуальне питання сучасної есхатології – це питання узгодження концепції справедливості в контексті вчення про вічну кару для грішників в Пеклі.

Протягом усієї історії розвитку християнського богослов'я Божа справедливість у Вічності була неодмінно пов'язана із вченням про вічне покарання у пекельному вогні.

Біблійною основою для цього вчення є популярні Біблійні тексти (Об'явл.14:10–11; Матв 25:46; Марк 9:43). В яких недвозначно сказано про вогонь пекельний для грішників.

В історії богословської думки вчення про справедливе покарання приймало різні форми. Можна навіть відмітити тенденцію до своєрідного святкування деякими богословами Божого вироку для грішників у пеклі.

Колишній адвокат, представник латиномовних ранньохристиянських авторів, Тертулліан (160–220 рр.) зауважував: «На тому

величезному видовищі, тому останньому вічному осуді, як я буду дивуватися, як я буду сміятися, як я радітиму, як я торжествуватиму, коли я побачу, як багато гордих володарів стогнуть в найнижчих безоднях темноти» [4:108].

Потім ідея справедливого покарання після пришествя Христа у Славі (парусії) та Суду була закріплена у віросповідних формулах Вселенських соборів, чині літургії та катехізисах.

Для нас важливо відмітити механізм популяризації цієї богословської концепції в християнських масах. Зазначимо, що на справедливість як умову, що пояснює необхідність створення Пекла, вказував ще Данте Аліг'єрі в XIV ст., тим самим послідовно відображаючи вчення Католицької церкви. Згідно з описом у «Божественній комедії» на пекельних брамах був напис: «Справедливістю натхненний був мій будівничий» [6:122]. Франко Нембрині так коментує цей уривок: «Саме справедливість стала рушійною силою створення пекла... Чому було створене Пекло? Бо якби не було Пекла – тоді ні їе існувало б і волі; людська воля в кінцевому рахунку не стверджувалася б повністю, не стверджувався б цей дар кожному з нас». Далі Ф. Нембрині підкреслює: «Пекло було створене з справедливості, бо Бог бажає... дати кожному те, що він бажає» [6:122–123]. Саме ідея справедливості є наріжним каменем християнської доктрини про покарання грішників у Пеклі.

Еронім Босх (1450–1516 рр.) вважається одним з найбільш відомих митців середньовічної Європи, якому вдалось наочно передати фарбами Пекло та образи демонів, що мучили грішників... Твори Босха покликані категорично переконати нечестивця в невідворотності найтяжчого покарання за скоєні гріхи, і сюрреалізм нідерландського художника повинен був затверднювати у свідомості кожного, хто споглядав його твори жах пекельних тортур.

Мільтон Джон (1608–1674 рр.), представник релігійного мистецтва, який зробив значний вклад у популяризацію богословських ідей про «вічне покарання» в середовищі протестантів Англії, у поемі «Втрачений рай» художньо змалював образ Пекла, що дало можливість ідеї невідворотності покарання глибоко проникнути в свідомість вірних Англіканської церкви.

Джонотан Едвадс (1720–1803 рр.) протестантський пастор, ім'ям якого названий один із коледжів Єльського університету (США), та автор знаменитої проповіді «Грішники в руках розлюченого Бога» писав: «Видовище пекла, тортур підноситиме щастя святих навіки. Це зробить їхнє щастя ще більшим» [4:108].

Самуїл Хопкінс (1721–1803 рр.) пастор, який вчив що «цей вияв небесного характеру буде найбільшою розвагою для всіх, хто любить Бога. Він дасть їм найвищу і найбільш невимовну приємність. Коли б вогонь вічної кари перестав горіти, це значною мірою затемнило б світло неба й поклато б кінець до великої частини щастя й слави благословенних» [4:108].

Наведені цитати ілюструють нам найбільш поширені тлумачення необхідності вічних страждань у пеклі як засобу торжества Божої справедливості та джерела радості для святих. Читаючи ці та подібні думки поважних авторів, у багатьох читачів може народитись незгода та обурення, адже образ святих, які тішаються з вічних мук грішників, аж ніяк не відповідає поширеним уявленням про людей, які живуть Божою Любов'ю і проповідують любов, прощення, доброту та примирення.

Цю проблему чітко сформулював професор МДА О.І. Осіпов у доповіді «Антиномія гесни» (за П.Флоренським у «Стовп та ствердження Істини»: «Теза – «неможлива неможливість всезагального спасіння» – та антитеза – «можлива неможливість загального спасіння» – явно антиномічні). Основна теза О.І. Осіпова зводиться до твердження: чи справедливо, коли Вічний, Всемогутній та Святий Бог карає вічними (безкінечними за часом) карами в пеклі своє немічне, слабке у пізнанні творіння за тимчасову образу гріхом? У чому ж полягає Божя справедливість? [7].

Критика доктрини про вічне покарання в Пеклі не нова, адже крім сучасних свідків Єгови, адвентистів та атеїстів серед богословів від часів Орігена періодично воскресає вчення універсалізму, згідно з яким усе творіння буде відкуплене і «що й саме створіння визволиться від неволі тління на волю слави синів Божих» (Рим 8:21), «щоб перед Ісусовим Ім'ям вклонялося кожне

коліно небесних, і земних, і підземних» (Филип 2:10), і «щоб Бог був у всьому все» (1Кор 15:28).

Останнім часом у пошуку відповіді на питання про узгодження про Божу справедливість та вічне покарання грішників стала популярною теза, запропонована у книзі «Біль» К.С. Люїса: «Двері Пекла зачинені зсередини!». Ця теза неодноразово використовується богословами різних конфесій (наприклад А.Десницький [3]) для вирішення морального конфлікту (теодеції) у зв'язку з пошуком сучасної людиною праведного та люблячого Бога. Доповнюючи сказане, процитуємо К.С. Люїса, який у «Розірвання шлюбу» наголошує: «Всі, хто в пеклі, самі його обрали...».

Таким чином, сучасні теологи не заперечують покарання грішників у пеклі, але підкреслюють важливість персонального вибору людини і відповідальність за обраний шлях.

Хоча, в палких дискусіях, починає набирати обертів теза універсалістів, про можливість зміни свого статусу у Вічності. Як зазначає А.Ф. Нембріні: «А чи буде Пекло порожнім – це інша історія» [6:123]. Що призводить християнське богослов'я до ідей універсалізму Орігена.

Таким чином ми з'ясували, що серед багатьох теоретичних та практичних питань у сучасній есхатології на перший план виходять два: концепція часу та концепція справедливості.

Першим актуальним питанням є тенденція до зміни концепції часу з лінійного, що очікує реалізації судів Божих над людством на суб'єктивно-психологічне сприйняття. Не відкидаючи виконання Божих пророцтв книги Об'явлення в майбутньому, пропонується пошук альтернативного застосування пророчих текстів на суб'єктивному рівні кожним християнином особисто.

Другим актуальним питанням є пошук задовільної відповіді та узгодження концепції Божої справедливості з вічним покаранням грішників у Пеклі, ініційоване Богом, що за своєю сутністю є Любов'ю. Відповіддю на це питання стало підкреслена необхідність усвідомлення наслідків особистого вибору людини.

Розглядаючи тенденції у сучасній есхатології, автор статті залишається прихильником ортодоксального погляду і розуміє, що

позиція, яку займає дослідник у відповіді на запропоновані питання, має практичне значення; адже може або допомогти в ствердженні ортодоксального вчення, або сприятиме прийняттю ліберального богослов'я як основи світогляду.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Беркхоф Л.* Систематическое богословие / Луи Беркхоф. – Минск: Полиграфкомбинат им. Я.Коласа, 2014. – 880 с.
2. *Говорун К.* Українська публічна теологія / Кирило Говорун. – К.: Дух і Літера, 2017. – 144 с.
3. *Десницький А.* Двери ада заперты изнутри [Електронний ресурс] / Андрей Десницкий // Журнал Фома № 4 (48). – 2007. – Режим доступу до ресурсу: <https://foma.ru/dveri-ada-zapertyi-iznutri.html>.
4. *Джіованнетті Б.* Християнські ідеї: розмова про віру, красу і логіку / Біл Джіованнетті. – Луцьк: Християнське життя, 2015. – 156 с.
5. *Мольтман Ю.* Пришествие Бога: христианская эсхатология / Юрген Мольтман. – Москва: ББИ, 2017. – 387 с.
6. *Нембрини Ф.* Данте, поэт желания: комментарий к Божественной комедии - Ад / Нембрини Франко. – К.: Дух і Літера, 2016. – 264 с.
7. *Осинов А.* Антиномия геені [Електронний ресурс] / Алексей Осинов. – 2013. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.youtube.com/watch?v=STaaC99G4pw>
8. *Стерх В.* Апокалипсис. Тысячелетие. Хилиазм и хиллегоризм / Валерий Стерх. – Создано в интеллектуальной издательской системе: Ridero – Издательские решения, 2016. – 332 с.

Гура В.О. Богословсько-філософські концепції «часу» та «справедливості» як актуальні питання сучасної есхатології.

У статті розглянуто тенденції розвитку актуальних питань сучасної вітчизняної есхатології: концепції «часу» та «справедливості». Розкрито богословсько-історичний фон розвитку есхатологічних ідей, продемонстровано сучасні тенденції у світлі праць визнаних богословів. Показано вузлові та критичні моменти розвитку есхатологічних уявлень у світлі праць К.Барта та Ю.Мольтмана, які пропонували альтернативний погляд існуючій лєніарній есхатології у присутності вічності в кожному історич-

ному моменті часу. У питанні справедливості і вічного покарання в пеклі автор звертається до концепції «антиномія гесні» П.Флоренського як засобу пошуку примирення ідей Божої справедливості, любові та необхідності покарання.

Ключові слова: есхатологія, концепція часу, концепція справедливості, справедлива відплата, есхатон, Вічність, «антиномія гесні».

Hura V. Theological and philosophical concepts of time «and» justice «as actual issues of modern eschatology».

In the article author make research the tendencies of development of issues of modern national eschatology are considered: concepts of time and justice. The theological-historical background of the development of eschatological ideas is revealed, and modern tendencies are demonstrated in the light of the works of recognized theologians. Shown are the nodal and critical moments of the development of eschatological representations in the light of the works of K. Bart and Y. Moltmann, who offered an alternative view of the existing linear eschatology in the presence of eternity in every historical moment of time. In the matter of justice and eternal punishment in hell, the author refers to the concept of «antinomy of hell» by P.Florensky as a means of finding reconciliation of the ideas of God's justice, love and necessity of punishment.

Key words: eschatology, concept of time, concept of justice, fair retaliation, eschaton, eternity, «antinomy of hell».